

Yayın Geliş Tarihi: 24.04.2022

Yayına Kabul Tarihi: 26.11.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Öztürk, Engin. "İmparator Herakleios Döneminde Bizans'ın Doğu Politikası ve Armenia."
Ermeni Araştırmaları, Sayı 72 (2022): 107-131.

Araştırma Makalesi

İMPARATOR HERAKLEİOS DÖNEMİNDE BİZANS'IN DOĞU POLİTİKASI VE ARMENİA

(BYZANTINE EASTERN POLICY AND ARMENIA
IN THE PERIOD OF EMPEROR HERACLIUS)

Engin ÖZTÜRK*

Öz: 7. yüzyılın başı Bizans tarihi açısından tam bir kaos dönemidir. Sâsânîlerin Khalkedon önlerine kadar gelmeleri ve başkenti tehdit etmeleri Bizans'ın tarihinde önemli bir olaydır. Herakleios emperyal erki ele alınca uzun bir zaman neler yapması gerektiğini planlamış ve Batı yönünde de büyük bir tehlike olmasına rağmen politikasını Doğu yönünde belirlemiştir. Bu politikanın da ana hedefleri içinde Ermeniler önemli bir rol oynamışlardır. Herakleios'un düşündüğü yeni sistem için Ermeniler başat oyuncular ve onlar rollerini gerektiği şekilde oynamışlardır. Herakleios Sâsânîleri dizginledi, lakin hiç beklemediği yeni bir oyuncu tarih sahnesine çıkmıştır. Bu oyuncular Müslüman Araplardı ve Batı'nın Pers algısının yerini alacaklardır. Bu durumdan Bizans kadar Ermeniler de etkilenecektir.

Anahtar Kelimeler: Herakleios, Sâsânîler, Müslüman Araplar, Ermeniler

Abstract: The beginning of the 7th century was a period of complete chaos in Byzantine history. The arrival of the Sassanids in front of

* ORCID: 0000-0002-2021-1396
Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Doktora Öğrencisi, engoztk@gmail.com

Chalcedon and threatening the capital are critical events in Byzantine history. When Heraclius took imperial power, he planned what he should do for a long time, and determined his policy in the East, although there was a great danger in the West. Armenians played a crucial role in the main objectives of this policy. Armenians were the main actors in the new system that Heraclius envisioned, and they played their roles properly. Heraclius restrained the Sassanids, but a new player, whom he never expected, appeared on the stage of history. These players were Muslim Arabs and would replace the Western perception of Persia. Armenians would be affected by this situation as much as Byzantium.

Key words: *Heraclius, Sassanids, Muslim Arabs, Armenians*

I. Herakleiosların Menşei

Herakleios 575 yılında kendisiyle aynı adı taşıyan babası Herakleios ve annesi Epiphania'nın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Erken ve geç dönem kroniklerinde Herakleios'un doğum yeri Kappadokia olarak geçmektedir¹. Ancak bu coğrafi bilgi onun ve ailesinin nesebi hakkında tam bir malumat vermemektedir. Modern tarihçiler Herakleios'un kökeni hakkında Afrikalı, Suriyeli veya Ermeni olduğunu dair görüşler ileri sürmüşlerdir. Peki coğrafya Herakleios'un tam nesebine dair ipucu verebilir mi? Baba Herakleios'un doğum yeri kaynaklara ihtilafli ve belirsiz olsa da Theodosiopolis (Erzurum) olarak geçmektedir². Anne Epiphania ise Kappadokia bölgesindedir. Dönemin kaynaklarında demografik olarak kesin bilgilerin olmaması bu iki bölgede Ermeni nüfusu hakkında bilgi sahibi olunmasını engellemektedir. Ayrıca Kappadokia bölgesi günümüzden çok farklı olarak Bizans Anadolu'sunda Tuz Gölü'nden Fırat Nehri'ne kadar olan büyük bir alanı kapsamaktadır³. Bu durum Herakleios'un etnisitesi hakkında kesin bir kanıt sunmamaktadır. Herakleios'un menşeinin bilinmemesinin en büyük nedenlerinden biri de dönemin Grek panegiristlerinin Herakleios'un kökenine Ermeni olsun ya da olmasın dikkat etmemeleri ve bunu belirtmek istememeleridir⁴. Normalde Bizans tarih yazımında imparatorların nesepleri çekinilmeden verilir. Bunun dışında bu panegiristler Herakleios'un hangi dillere vakıf olduğunu da belirtmedikleri için menşei sorunu bu noktada da belirsiz kalmaktadır. Herakleios'un iki dilli bir şahsiyet olması kuvvetle muhtemeldir. Latince ve ardından Grekçe olan imparatorluk dillerini kesin olarak bilmesinin yanında mensup bulunduğu milletin de dilini bilmektedir⁵.

Herakleios'un Ermeni kökenli olması ihtimali konumuz açısından önemlidir. Onun bu nesepten olduğunu belirten Ermeni kronikçisi Sebeos'tur. Sebeos İmparator Konstans'ın '[Simbat'a] kendi akrabaları olan Arşagunilerin [Aesacids] hanesinden bir kız verdi' demektedir⁶. Bu bilgiden yola çıkan bazı

1 Ioannes Nikiou'nun kroniğinde Phokas Herakleios'a boyun eğerken şöyle bir bilgi verir "Bunu gören siviller ve beraberindeki askerler de onu [Phokası] örnek alarak Herakleios ve Kappadokia'ya boyun eğdiler." Bkz: *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, çev: R.H. Charles, London: Williams&Norgate, 1916, s.176.

2 Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge: CUP, 2005, s.181.

3 Kappadokia [Kappadokia] Orta Anadolu'nun doğu yanında büyük bir bölgenin adı, daha doğrusu o adın Helen ağzındaki biçimidir. Roma çağının anlayışına göre Kappadokia, batıda, Tuz gölü kıyısına; güneybatıda, Toroslara; güneyde keza Toroslara; doğuda ve güneydoğuda, Fırat Irmağına; kuzeyde, Sivas yakınlarına kadar uzanır. Detaylı bilgi için bkz: Umar Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp, 1993, s.378.

4 Kaegi Walter, *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge: CUP, 2003, s.21.

5 Engin Öztürk, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, İstanbul: Urzeni, 2020, s.120-121.

6 *The Armenia History attributed to Sebeos*, çev: R.W. Thomson, Liverpool: LUP, 1999, s.109.

modern tarihçiler Herakleiosların Ermeni olduklarını iddia etmektedirler⁷. Ancak Herakleios'un fiziki görünüşünü hakkında bilgi veren diğer kaynaklar onun altın sarısı renginde saçları olduğunu söylemektedir⁸.

Herakleios – Ermeni olduğunu varsaysak bile – Ermeni olduğundan daha çok bir Romalı/Bizanslıdır. Aldığı eğitim ve yetiştirilme tarzı hakkında dönemin kaynaklarında bir bilgi olmasa da o bir Ermeni'den daha çok emperyal düzenin getirdiği kozmopolit yapıdan dolayı bir Bizanslıdır. Ancak Herakleios kendi yönetim döneminde ve sonrasında haleflerince de Ermenileri saraya ve orduya almaları doğal olarak Ermeni olabileceğine dair bir algı yaratmaktadır. Zira Bizans tarihinde genel olarak hangi hanedan başa gelirse mensup olduğu topluğun insanlarını devletin önemli kademelerine getirmiştir; tıpkı Leon Hanedanı döneminde İsauryalılar, İustinyan Hanedanı döneminde Slavları getirdikleri gibi. Ancak verilen bilgilerin tezatlığı görüldüğü gibi bize kesin bir sonuç vermemektedir. Bundan dolayı Herakleios'u üst kimliği olan 'Romalı/Bizanslı' kimliğine tanımlamak gerekir.

II. Herakleiosların Yükselişi: Magister Militum per Armenia ve Kartaca Eksarklığı

Baba Herakleios 585-588 yılları arasında doğunun en büyük bölgesel komutanlığı olan Magister Militum per Orientem altında ikinci büyük komutandır. Komutan Philippikos'tan sonra gelen ikinci kişidir⁹ ve bu makama İmparator Maurikios tarafından atanmıştır. 587 yılında komutan Philippikos hastalığı yüzünden Konstantinopolis'e gitmek zorunda kalmış ve onun yerine Prikos adında bir komutan atanmıştır. Baba Herakleios, Prikos'un emrinde Nisibis yakınlarında görevlerde bulunmuştur ve Sâsânîlere karşı başarılı savaflara katılmıştır. Baba Herakleios'un askeri faaliyetleri hakkında bilgiler mevcutken oğlu genç Herakleios hakkında bu dönem için bilgiler mevcut değildir. Genç Herakleios bu dönemde ya babasıyla birlikte Bizans-armenia'sında ya da Konstantinopolis'tedir¹⁰.

595 yılında gelindiğinde Baba Herakleios Ermeniler iyi ilişkilerinden dolayı Magister Militum per Armenia'nın komutanı olarak atanmıştır. Baba Herakleios'un geldiği bu mevki genç Herakleios için büyük bir fırsattır. Hem

7 Grousset, René, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris: Payot, 1973, s.273.

8 Vasiliev Alexander, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev: Tevabil Alkaç, (İstanbul: Alfa, 2016), s.229.

9 *The History of the Theophtlact Simocatta*, çev: Micheal Whitby, Mary Whitby, (Oxford: Clarendon, 1997), s.73.

10 Kaegi Walter, *Heraclius*, s.22.

bulduğu coğrafyayı ve insanlarını iyi bir şekilde tanıyabilir hem de ileride mücadele edeceği düşmanları hakkında fikir sahibi olabilir. Ancak daha önce dediğimiz gibi genç Herakleios'un nasıl büyüdüğünü, nasıl yetiştirildiğini ve nasıl bir eğitimen geçtiğini bilinmektedir. Babasının yanında iyi bir asker olarak yetiştiği ve gençlik yıllarında yanında bulunduğu olası bir durumdur¹¹. Baba Herakleios'un bu görev döneminde bölgedeki önemli Ermeni aileleri ile kurduğu iletişim ileriki dönemde oğlunun Sâsânîlere karşı savaşında çok işine yarayacaktır.

Baba Herakleios ya 600 ya da 602 yılında – Maurikios iktidardan düşmeden – Kartaca (Kuzey Afrika) Eksark'ı olarak atanmıştır¹². Eksarklık I. Iustinianos dönemde Avrupa'daki toprakları imparator adına yönetmek için gönderilen üst düzey bir valiliktir. İmparator Maurikios bu sistemi Kartaca'da da kurmuştur. Baba Herakleios bu eksarklığa getirilerek kendine zengin bir toprak bulmuştur. VII. yüzyıl Bizans'ında Kartaca ekonomi ve demografi bakımından imparatorluğun diğer bölgeleri gibi gerileme yaşamamaktadır. Ayrıca maden, gıda vb. gibi kaynaklar açısından çok mebzul bir bölgedir. Bu imkanlar Baba Herakleios'un güçlenmesinde ve sağlam bir otorite kurmasında çok etkilidir¹³.

602 yılında Phokas'ın isyan ile başa gelişi ve sekiz yıllık saltanatı Bizans'ın karanlık bir döneme girmesine neden olmuştur. Uyguladığı yanlış politikalar üst ve alt kesimlerin düşmanlığını kazanmasına neden olmuştur. Çaresiz olan halk bu tirana karşı Baba Herakleios'tan medet umdu ve ondan yardım istemişlerdir. Herakleios ilerlemiş yaşından dolayı bu görevi oğlu genç Herakleios'a vermiş. Herakleios Phokas'a karşı ani bir hareket yerine yavaşça onun sonunu hazırlamıştır. Phokas'ı tahtan indirmek için asker toplamının yanı sıra kendi adına gümüş sikkeler bastırarak amacını Phokas'a göstermiştir. İki yıl süren bir hazırlık aşamasından sonra Eylül 610'da Konstantinopolis'e giren genç Herakleios Phokas'ı devirerek Bizans'ın yeni imparatoru olmuştur¹⁴.

11 Kaegi Walter, *Heraclius*, s.23.

12 Timothy Venning'in hazırladığı kronolojik Bizans tarihi kitabında bu tarih 598 olarak verilir. Timothy Venning, *A Chronology of the Byzantine Empire*, New York: Palgrave, 2006, s.136. Charles Diehl *L'afrique Byzantine* adlı eserinde bu tarihi 602 olarak gösterir. Bkz: Diehl Charles, *L'afrique Byzantine de la Domination Byzantine en Afrique (533-709)*, Paris: Ernest Leroux, 1896, s.480.

13 Kaegi Walter, *Heraclius*, s.26-30.

14 Nicephori Patriarchae Constantinopolitani, *Breviarium Historicum*, ed-çev: Cyril Mango, Washington: Dumbarton Oaks, 1990, ss.34-36; *Chronicon Paschale 284-628 AD*, ing çev: Michael Whitby, Mary Whitby, Liverpool: LUP, 2007, ss.150-153; Theophanis, *Chronographia*, ed: Carolous de Boor, Lipsiae, 1883, s.298-299.

III. İmparator Herakleios ve Politikası

Herakleios imparatorluğun başına geçtiğinde ülke tam bir kaos içindedir. Belki de Bizans İmparatorluğu kurulduğundan beri hiçbir imparator ülkeyi bu durumda ele almamıştır. Batı’da Turko-Avarların Balkanları istilası, Doğu’da Sâsânîlerin ilerleyişi Bizans’ı iki büyük güç arasında sıkıştırmıştır. Başkent Konstantinopolis’in konumu ve surları bir nebze olsun Bizans’ı istilalara karşı rahatlatmıştır.

İmparator Herakleios ilk iş olarak iki taraf arasında da barış yapmalıdır. Özellikle Sâsânîler ile yapacağı barış imparatorluğun kendini toparlaması açısından önemlidir. Herakleios Sâsânî şahı ile barış görüşmeleri yapmak istemiş ve IV. Pervîz’e kıymetli hediyeler yollamıştır. Ancak IV. Pervîz Phokas’a yaptığı muameleyi Herakleios’a yapmıştır. Burada IV. Pervîz’in Maurikios’un oğlu olduğunu iddia ettiği kişi ile Bizans üzerinde hak sahibi olması da etkilidir. Sebeos bu konu ile ilgili IV. Pervîz’in şu sözlerini aktarmaktadır: “*Bu imparatorluk (Bizans) benim ve imparator olarak (iktidarı) Maurikios’un oğlu Theodosios için kurdum. Ama bu (Herakleios) bizim iznimiz olmadan imparator oldu ve bize hediye olarak kendi hazinemizi sunuyor. Ancak onu (iktidarı) elime alana kadar bırakmayacağım*¹⁵.”

Sâsânîlerin komutanı Şahen [ya da Şahin] önderliğinde 610/11 yılında Kappadokia bölgesini ve başşehri Kaisarea’yı işgal etmişlerdir. Bu işgal İmparator Herakleios açısından bir utanç olabilir. Zira Herakleios’un annesi ya da akrabaları bu bölgenin insanıdır¹⁶. İstilalarına devam eden Sâsânîler aynı yıllarda Antiokheia (Antakya), Apameia¹⁷ ve Emesa’yı¹⁸, 613 yılında da Damaskos’u (Dımaşk/Şam) ele geçirmişlerdir. Bizans için stratejik önemi olan bu bölgeleri tekrar ele geçirmek isteyen Herakleios Antiokheia’ya doğru hareket etmiştir. Ancak daha tecrübesiz bir lider ve komutan olduğu için Sâsânîler karşısında hezimete uğramıştır. Kilikya kapılarının kuzeyine doğru çekilen Herakleios bölgeyi Sâsânîlere bırakmak zorunda kalmıştır¹⁹.

615 yılına doğru Şahen birlikleri ile Khalkedon’a (Kadıköy) kadar gelmiştir. Bizans barış için elçiler yollasa da elçiler Sâsânîler tarafından öldürülmüştür.

15 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.66.

16 Kaegi Walter, *Heraclius*, s.68.

17 Seleukos’lar krallığı ülkesine bağlı birkaç kentin adıdır. Birisi günümüz Mudanya’sını, birisi Afyon’a bağlı Dinar’ı, birisi de Urfa’ya bağlı Birecik civarındadır. Buradaki Apameia Fırat kıyısındaki Urfa sınırları içindeki yerdir. Bkz: Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, s.81.

18 Günümüz Suriye’indeki Humus şehrinin eski adıdır.

19 Mitchell Stephen, *A History of the Later Roman Empire AD 284-641*, b.2, Blackwell, 2015, s.451-452; Pourshariati Parvaneh, *Decline and Fall of Sâsânian Empire*, (London: I.B. Tauris, 2008), s.141.

Boğazi geçemeyip şehri muhasara etmeyen Sâsânîler geri dönmüştür. 617 yılında Sâsânî birlikleri deniz yoluyla Kıbrıs'a gitmişler ve adayı işgal etmişlerdir²⁰.

Diğer taraftan 614 yılında Kudüs'ün Sâsânîler tarafından alınması Hristiyan dünyası onun hamisi Bizans için korkunç bir olaydır. Ayrıca şehrin alınmasının yanında kutsal emanetlerinde Ktesiphon'a²¹ yollanması manevi açıdan da bir yıkımdır²². 616/17 yıllarında ise Plesium ve 619 yılında da İskenderiye Sâsânî kontrolüne geçmiştir. Bu Bizans için Yakın Doğu ve Mısır'ın kaybedilmesi demektir²³.

İmparator Herakleios 618 yılında Batı ve Doğu'daki bu iki güçle başa çıkmak için babasının *eksark* olduğu Kartaca'ya gitmiştir. Konstantinopolis'teki bürokratik ve dini zümrenin baskısından uzak bir şekilde imparator yeni bir ordu tesis etmeye başlamıştır ve Kartaca'da geçirdiği süre içerisinde gereksiz protokoller yapmadığı için hazineden kâr bile elde etmiştir²⁴.

618 yılına kadar İmparator Herakleios iktidarında sekiz yılını doldurmuştur. Dönemin kaynakları bu dönem hakkında çok az bilgi vermektedir. İmparator Herakleios'un yapacağı seferler çok önemlidir. Aceleye getirilen ve sonucunda alınan bir mağlubiyet Herakleios'un saltanatının yanına imparatorluğunda yıkılmasına zemin hazırlayabilir.

İmparator Herakleios seleflerinden olan Maurikios gibi iyi bir askerdir. Maurikios'un Kartaca'da kurduğu eksarklıkta gençliğini geçirdi ve ona göre bir askeri eğitim almıştır. İmparator bu Kartaca günlerinde imparatorluk için yeni bir toprak ve askeri teşkilat kurmayı planlamış olabilir²⁵. Zira seferine başladığı sırada bu teşkilatın ve askeri teşkilatın ilk örneklerini görecektir.

20 Mitchell Stephen, *A History of the Later Roman Empire AD 284-641*, s.452; Haldon John, "The Reign of Heraclius – A Context for Change?" *The Reign of Heraclius (610-641) Crisis and Confrontation*, ed: Gerrit J. Reinink, Bernard H. Stolte, Peeters, 2002, s.3.

21 Tizpon olarak da anılan şehir, İran eyaleti Hvarvaran'da Bağdad'ın 35 km güneyinde kadim Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden biridir. 800 seneden fazla bir süre Part ve Sâsânî devletinin başkenti olmuştur.

22 Bu konuda Pascal'ın anlatımı için bkz: *Chronicon Paschale 284-628 AD*, s.156-157.

23 Mitchell Stephen, *A History of the Later Roman Empire AD 284-641*, s.453; Haldon John, "The Reign of Heraclius – A Context for Change?" s.2-3.

24 Norwich John Julius, *Bizans – Erken Dönem (MS 323-802)*, çev: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabcacı, 2013, s.233.

25 Norwich Herakleios'un Seleukia'nın (Silifke) Kuzeydoğusundan Akdeniz kıyısına, Karadeniz'de Rhizos'a (Rize) kadar uzanan dört ana thema oluşturdu der. Bunlar Kuzeybatıda Opsikon, Kuzeydoğuda Armeniakon, Orta bölgede Anatolikon ve son olarak güney kıyısında Kibyraioton idi. Bkz: Norwich John Julius, *Bizans – Erken Dönem (MS 323-802)*, s.233-234.

Herakleios imparatorluğun mali durumunu da düzelttikten sonra 622 yılında Sâsânîlerin karşısına çımaya karar vermiştir. On iki yıl uzun bir süreçti ve bu Bizans için dinlenmiş ve motive olmuş savaşa hazır bir ordu demektir. Diğer önemli bir nokta ise Herakleios, İmparator I. Theodosios'tan sonra Bizans'ta askeri-komutan olan ve ordusunun başında savaşa giden ikinci liderdir. Askerlik vasfını liderlik vasfıyla birleştiren Herakleios Sâsânîler üzerine yağacağı seferde bunun faydasını görecektir.

IV. Bizans – Sâsânî Savaşı ve Ermeniler

İmparator Herakleios imparatorluğun dört bir yanından topladığı odular ile 5 Nisan 622 yılında Sâsânîlere karşı büyük bir sefer başlattı. Konstantinopolis'ten gemiye binen imparator, Anadolu'da karaya çıkmıştır ve Kaisareia şehrine gitmiştir²⁶. Bu sırada Sâsânîler Şahravaz adlı bir komutan altında toplanıp Kaisareia şehrinde konuşlanmışlardır. Bizans ordusunun bölgeye gelmesiyle iki büyük güç karşılaşmış olmuş ve savaş başlamışlar. Herakleios Sâsânîlerle ilk karşılaştığında çok toydur, ancak on iki yılın verdiği tecrübe meyvesini vermiştir. Karşısında deneyimli bir komutan olan Şahravaz'a karşı başarılı olmuş ve onu çember içine alarak büyük bir zafer kazanmıştır. Herakleios bu galibiyeti ile Sâsânîleri Kappadokia ve Pontos bölgesinden çıkarmıştır. Oysa savaş başlamadan önce Sâsânî Şahı IV. Pervîz Bizans'ı küçümseyerek İmparator Herakleios'a şöyle bir mektup yazmıştır;

“Büyük Hürmüz'den doğan, bütün ülkelerin efendisi ve şahı olan, Tanrıların şerefleştirdiği Hüsrev'den, aptal ve beş para etmez hizmetkârımız Herakleios'a...

Hizmetimize girmeyi istemedin, daha doğrusu, kendini efendi ve imparator saydın ve benim olan hazineleri harcıyorsun ve kullarımı aldatıyorsun. Üstelik askerlerden tugaylar toplayarak, bana hiç dinlenme fırsatı vermedin. Sahi, Romalıları mahvetmedim mi? Tanrına itimat ettiğini söylüyorsun, lakin birliklerin Kaesarea, Kudüs ve Antakya'yı elimden kurtarabildi mi? Hatta şuan an bile, kara ve denizin bana itaat ettiğini bilmiyorsun. Şuan silip atamadığım yalnızca Konstantinopolis'tir. Yine de, bütün hatalarını bağışlayacağım. Eşini ve çocuklarını buraya getir ve size yaşayabileceğiniz topraklar, üzüm bağları ve zeytin ağaçları vereyim ve size sevgiyle bakayım. Kendini beyhude umutlarıyla kandırma, zira kendisini Yahudilerden

26 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, çev: Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge, 2006, s.140-141; Treadgold, *A History of the Byzance State and Society*, s.294.

kurtaramamış ve (çarmıha gerilmiş olan) Mesih seni benden kurtarabilir mi? Zira denizin dibine dahi insan, ellerimi uzatarak seni yakalayacağım. Daha sonra hiç istemeyeceğin şartlar altında beni göreceksin²⁷.”

Gerçi bu mektuplar modern alimler tarafından şüpheyle karşılanmıştır ve bazıları gerçekliğini ret dahi etmişler²⁸. Ancak dönemin atmosferini anlamak için yine de önemli bir belgedirler.

Herakleios ilk savaşında Sâsânîleri büyük bir bozguna uğratmıştır. İmparator motive olmuş bir ordu ile Sâsânîlerin üzerine gidecekken Avarların Bizans'ın sınırlarını tehdit etmesi Herakleios'un başkente dönmesine neden olmuştur²⁹.

Avar sorununu halleden Herakleios 623 yılında Sâsânîler üzerine yeni bir sefer başlatmıştır. İlk seferde olduğu gibi denize açılan imparator bu sefer Trapezounta (Trabzon) şehrine inip Pontos bölgesinde geçti ve Ermenilerin topraklarına girmiştir. Bizans-Armenia'sının başkenti Theodosiopolis'ten Pers-Armenia'sının başkenti Dvin'e kadar uzun bir yol kat ederek Naksouana'ya (Nahçıvan) girmiş ve İran Azerbaycan'ına akınlar düzenleyerek Sâsânîlerin başkentine doğru ilerlemiştir. İmparatorun bu ilerlemesinin bir nedeni de Sâsânîlerin Kudüs'ü istilası sırasında Hıristiyanların kutsal emanetlerini almasıdır. Eğer imparator bu emanetleri alırsa Hıristiyanlar üzerindeki etkisini daha da arttırabilirdi. Herakleios'un gelişi ile IV. Pervîz Nineve şehrine kaçmış ve Gandzak (Gence) şehri imparatorun gazabına uğrayarak küle dönmüştür. İmparator daha sonra komşu şehir Thebarmes'e geçti ve bu şehir de Gandzak ile aynı sonu yaşadı. İmparator Herakleios düşmanına hiç acımayarak Sâsânî başkenti Ktesiphon'a doğru ilerlemiştir. Ancak kışın gelmesi imparatorun seferi sonlandırmasına neden olmuştur. Herakleios ordusunu dinlendirmek için Albania bölgesine gitmiştir³⁰. İleriki seferlerinin planlarını yapan Herakleios Kura, Aras, Albania ve Armania bölgeleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Baharın gelmesiyle birlikte iki ordu tekrardan savaş için harekete geçmiştir. Bu sefer savaş Armenia toprakları üzerinde gerçekleşecektir. Theophanes imparatorun bu savaşta yapacağı taktiği şöyle nakletmektedir: “*Kıvrak Sâsânî*

27 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.79-80.

28 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.79-80. Bu ve Herakleios dönemine ait diğer mektuplara dair bkz; Maksymiuk Katarzyna Iwona, “Destruction of the ādur gušnasp temple in ādurbādagān as a revenge for abduction of the Holy Cross from Jerusalem in the context of the letters of Heraclius,” *ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА (Istoriya Drevnego Mira)*, Udc 94 (357), ss.109-125.

29 *Chronicon Paschale 284-628 AD*, s.165.

30 Theophanis, *Chronographia*, ss.306-308;

ordusunu çetin topraklarda dolaşırken atlarını yordüğünü ve zayı ettiğini bilelim kardeşlerim. Bize gelince, Hüsrev'e karşı tüm hızımızla ilerleyelim ki, beklenmedik bir anda üzerlerine atılarak onu şaşkına çevirelim³¹.” Kalankatlı Moses de buna benzer bir yorum yaparak imparatorun taktiğini bize şöyle anlatmaktadır: “Herakliyus ülkesini ve şehirlerini alan ve onları itaatle koruyan İran birliklerine hücum etmiyor, onların yakınından geçmiyor ve savaşta tahrik etmiyordu. İranlıları kendi ülkesinde bırakıp ordusuyla denizi geçti, yolunu Egerlerin topraklarına uğratarak Ermeniyeye dahil oldu, Aras nehrini geçti ve büyük Hüsrev şahın üzerine ansızın hücum etmek istedi³².” Sâsânî komutanı Şahravaz da Theophanes'te geçtiği gibi Armania'daki toprakların güvenliğini sağlamak için Gardman'dan geçerek Armania-İberya sınırında, Aparner olarak da adlandırılan Transkafkasya Tigranokerta'sının etrafındaki karargâha dönmüştür, yani ordusunu çetin kırlarda yormuştur. Diğer bir Sâsânî komutanı olan Şahen de 30.000 kişilik bir orduyla Şahravaz'a katılmıştır. İki komutan Herakleios'un ordularını çember içine aldı, lakin Herakleios Şahen'in bulunduğu kanata saldırmış ve onun ordularını yarararak Dziğug yolundan Naksouana ovasına inmiş ve Vrencunig Kasabasından Aras'a geçmiştir. Şahravaz ve Şahen ordularıyla peşlerine düşmüştür. Herakleios Pakrevant'a ve Abahunik'e doğru inmiş ve Hreçmunkh denilen bir köyde konaklamıştır. Bu sırada Şahravaz ordularıyla dinlenmeden daha güneye inerek Ağıouit kazasına gelmiştir. 6.000 seçkin adamı ile Van gölünün kuzeydoğu kıyısındaki Erçiş'te mevzilenmiştir³³. Şahravaz, Herakleios'a pusı kurarak kellesini IV. Pervîz'e götürmek istemiştir. Ancak casusları aracılığıyla bu pusudan haberdar olan Herakleios 20.000 askeri ile Erçiş'e doğru yürümüştür. Gece vakti Sâsânî birliklerine aniden saldıran Bizans ordusu Sâsânîleri şehre hapsedmiş ve şehri ateşe vermiştir. Sâsânî ordusu şehirde kül olurken sadece komutan Şahravaz kaçıp kurtulabilmiştir. Kış ayının gelmesi üzerine imparator sefere son verdi ve ordusuyla birlikte önce Kaisareia'ya oradan da Amaseia (Amasya) bölgesine gitmiştir³⁴.

Havaların ısınmasıyla birlikte imparator bu seferde Phokas döneminde kaybedilen Mesopotamia'daki (Mezopotamya) topraklar üzerine yürümeye karar vermiştir. 625 yılının Mart ayında Herakleios, Martyropolis (Silvan), Amida (Diyarbakır), Samosata (Samsat) ve Germanikeai'dan (Maraş) güney Armania'nın batı kısımlarına akınlar düzenlemiş ve bu şehirleri Bizans topraklarına katmıştır³⁵. Sâsânî komutanı Şahravaz yeni bir ordu ile Bizans'ın

31 Theophanis, *Chronographia*, s.441.

32 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.141.

33 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.82.

34 Theophanis, *Chronographia*, ss.308-312.

35 Grousset, René, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, s.274.

bu ilerleyişini durdurmak için peşlerinden gitmiştir. İmparator Herakleios'u Martyropolis ve Amida şehri arasında sıkıştırmıştır. Güneye doğru ilerleyen imparator Adana civarına varınca karşılık vermeyi göze almış ve Sâsânî ordusuyla yeni bir muharebeye tutuşmuştur. Savaş Bizans için de ağır kayıplarla geçmesine rağmen, Theophanes bu savaşı lejander bir anlatımla sunarak Herakleios'u bir nevi tanrılaştırmaktadır³⁶. Bizans ordusu Sâsânî ordusuna da bu savaşta ağır bir mağlubiyet yaşatmış ve Şahravaz korkusundan gece gizlice ordusuyla geri çekilmiştir. İmparator ise ordusunu toplamış ve kışı geçirmek için Sebasteia (Sivas) şehrine gitmiştir³⁷.

Sâsânî Şahı IV. Pervîz bu mağlubiyetten sonra savaşı tam olarak neticelendirmek için genel bir seferberlik başlatmış ve eli silah tutan herkesi Sâsânî ordusuna almıştır. Ayrıca şah Bizans'ın Batı'daki en büyük düşmanı olan Avarlarla da anlaşmıştır³⁸. Herakleios ise elindeki mevcut güçle Sâsânîlere ve Avarlara karşı koymanın yollarını bulmaya çalışmıştır. Ordusunu üçe bölen Herakleios, ilk ordusunu başkent Konstantinopolis'e yollayarak şehrin savunmasını kuvvetlendirmiştir. Kardeşi Theodoros'u ikinci orduyla Mesopotamia'da bulunan Sâsânî komutanı Şahen'in üzerine göndermiştir. Üçüncü orduyu ise kendi komutasına alarak Armania ve Kaukasos'u (Kafkaslar) zapt edip, buradan da Sâsânî topraklarına saldırmayı planlamıştır³⁹.

Sâsânîler ise Avarlarla güçlerini birleştirerek 29 Haziran 626 tarihinde Konstantinopolis'i kuşatmışlardır⁴⁰. Ancak Sâsânîler Avarlara nazaran kuşatmada daha pasif bir rol oynamışlardır. Bizans'ın barış görüşmelerine katılan Avarlar çok ağır şartlar öne sürdükleri için iki güç arasında bir savaş yapılamamıştır ve kuşatma yaz ayı boyunca devam etmiştir⁴¹.

İmparator Herakleios bu kuşatma sırasında Karadeniz bölgesindedir ve Sâsânî-Avar ittifakına karşı kendine yeni bir müttefik aramıştır. O sırada Karadeniz'in Kuzey'inde Hazar Türkleri vardır ve bu Türkleri Ziebel adında bir hakan yönetmiştir⁴². Herakleios, Hazar Hakanına kızını vermek suretiyle Hazarlarla

36 Theophanes Sarbaros'un Kosmas'a Herakleios hakkında şunları söyler: "Kosmas, Kaesar'ın savaşta ne kadar cesurca durduğunu, bu kadar kalabalığa karşı nasıl tek başına savaştığını ve darbeleri bir örs gibi nasıl savuşturduğunu görüyor musun?" Detaylı bilgi için bkz: Theophanis, *Chronographia*, s.313.

37 Theophanis, *Chronographia*, s.314.

38 Theophanis, *Chronographia*, s.315.

39 Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, s.128.

40 *Chronicon Paschale 284-628 AD*, s.170-171.

41 Detaylı bilgi için bkz: *Chronicon Paschale 284-628 AD*, ss.170-178; Theophanis, *Chronographia*, s.315-316.

42 Bizans-Hazar ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz: Artamonov Mihail Illarionoviç, *Hazar Tarihi*, b.5, çev: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2019, ss.191-210; Dunlop Douglas Morton, *Hazar Yahudi Tarihi*, b.2, çev: Zahide Ay, İstanbul: Selenge, 2016, ss.43-47.

ittifak kurmayı başarmıştır⁴³. İmparatorun buradaki amacı Transkafkasya üzerinden Sâsânî Devletini kuşatmaktır. Ayrıca Herakleios'un yaptığı bu ittifak Batı'da da etkisini göstermiştir. Hem Konstantinopolis'in güçlü surlarını aşamayan hem de Bizans-Hazar ittifakını gören Avarlar kuşatmayı kaldırmışlardır. İmparator Batı'daki sorunun çözümü ile kendisini artık doğudaki düşmanına odaklayabilecektir⁴⁴.

İmparator Herakleios Hazar ittifakının yanında ikinci bir hamle olarak İberya'yı da yanına çekmek istirmektedir. Ancak İberya Kralı I. Stephannos Ortodoks mezhebenden olmasına rağmen Sâsânî safında durmayı tercih etmiştir. Bizans ve Hazar birlikleri İberya'nın bu tutumuna karşılık 627 yılında Tiflis'e girerek şehri muhasara etmişlerdir⁴⁵. Bu iki büyük güce dayanamayan Kral I. Stephannos yenilmiş ve Hazar Hakanı onun kellesini alarak İmparator Herakleios'a yollamıştır. Herakleios İberya'nın başına Mthavar I. Adarnase adında birini geçirmiştir⁴⁶. Bu sayede Bizans Kuzey bölgesinde Sâsânîlere karşı tam bir üstünlük oluşturmuştur.

İmparator savaş mevsimini beklerken Hazar Hakanı Ziebel ölmüştü ve Bizans Türklerin askeri gücünden mahrum kalmıştır. Herakleios Sâsânîlere karşı yeni yapacağı seferde elindeki askeri imkanlarla yetinmek zorundadır. Savaş mevsiminin gelmesiyle imparator Armenia coğrafyasına inmiştir. Eçmiyadzin yöresinden, Vartanagerd yakınındaki Aras'ı aşarak Kogovit eyaletine kadar gitmiştir. Daha sonra Urmiye Gölü'nün Kuzeybatısındaki Her ve Zarevant nahiyelerine geçerek Güneye Asur'a, Ktesiphon ve Destgerd'deki Sâsânî sarayına gitmiştir. Herakleios'un ilerlemesine engel olmak için Naksouana (Nahçıvan) bölgesinde konuşlanmış olan Sâsânî komutanı Rozbihan (Roc Vehan/Razates) Herakleios'u durduramamıştır. Sebeos'un verdiği bilgiye göre savaş Zarasp Dağı'nın öbür tarafında, Büyük Zap suyunun ovasında olmuştur⁴⁷. Herakleios Sâsânîleri bu bölgede bekliyordu. 1 Aralık 627'de Büyük Zap'ı geçen Herakleios, Sâsânîlerin haberi olmadan hareket ederek Ninova harabelerinin yakınına konuşlanmıştır⁴⁸. Sâsânî ordusunun haberi olmadan hızlı manevralarla hareket eden İmparator Herakleios Sâsânî ordularını gafil

43 İmparatorun kızı Eudokia'yı Hazar Hakanına vermesi Patrik Nikephoros'un kroniğinde geçer. Bkz: Nicephori Patriarchae Constantinopolitani, *Breviarium Historicum*, s.11-12. Theophanes yalnızca hediyelerden, hakanın Herakleios'a gösterdiği saygıdan ve askeri yardımından bahseder. Bkz: Theophanis, *Chronographia*, s.316.

44 Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, s.128-129.

45 *Gürcistan Tarihi*, çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara: TTK, 2003, s.191; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.147.

46 *Gürcistan Tarihi*, s.192-193.

47 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.83-84.

48 Theophanis, *Chronographia*, s.318.

avlayarak onlara büyük bir hezimet yaşatmıştır. Hatta Sebeos, “*Aniden çark ederek, korkunç bir şekilde onlara saldırdı. Ovaya sis çökmüştü ve Sâsânî bilikleri Herakleios'un dönüşünü çoktan çatışmaya başlamışken öğrendiler*”⁴⁹ demektedir. 12 Aralık 1627 tarihinde Sâsânîler Bizans karşısında belki de hayatlarının en büyük darbesini almışlardır⁵⁰.

İmparator Herakleios bu büyük zaferine karşı muzaffer bir şekilde dönmekten ziyade Sâsânî şahını tahttan indirmek niyetindedir. Ordusunu birkaç gün dinlendirdikten sonra Sâsânî topraklarına doğru yola çıkan Herakleios yol üzerinde bir Sâsânî ulağını yakalamıştır ve Sâsânî Şahı IV. Pervîz'in komutanı olan Şahrabaz'ı geri çağırıldığını bildiren mektubunu ele geçirmiştir. Herakleios Sâsânî şahının ağzından bir mektup kaleme alarak, Bizans'a ağır bir darbe vurulduğunu ve Şahravaz'ın bulunduğu mevkiden ayrılmaması gerektiğini yazdırmıştır. Komutan Şahravaz bu mektup üzerine yerinde durması Şah IV. Pervîz'i daha da güçsüz bırakmıştır. Herakleios'un ilerleyişinin devam etmesi üzerine Ktesiphon'dan da kaçan IV. Pervîz daha da doğuya giderek Suaiana'ya (Huzistan) gitmiştir. Herakleios ordusuyla Ktesiphon'a geldiğinde bomboş ve muhteşem bir mimari eserle karşılaşmıştır. Ancak galibiyetinin bir nişanesi ve bunca yıllık acının bir intikamı olarak imparator bu antik kenti ve sarayı yakmıştır. Şehri ele geçirme imkânı varken imparator ordusuna geri dönme talimatı vermiş ve kışı geçirmek için Azerbaycan'daki Gandzak (Gence) bölgesine gitmiştir⁵¹.

V. Armenia'nın Geri Alınışını

Sâsânî Şahı IV. Pervîz aldığı bu ağır darbelere karşı Bizans ile anlaşmaya yanaşmayarak imparatorluk içinde bir infiale yol açmıştır. Aslında Herakleios Sâsânîlerin üzerine bu kadar gitme niyetinde değildir, zira IV. Pervîz'e şöyle bir mektup yazmıştır; “*Barişa doğru ilerlerken seni takip ediyorum. Zira Persia'yı yakmak benim özgür irademden dolayı olmadı, buna sen zorladın. Bu nedenle, şimdi bile silahlarımızı bırakalım ve barışı kucaklayalım. Ateş her şeyi küle çevirmeden söndürelim*”⁵². Ancak Herakleios'un isteği olmamış ve şahın direktmesi tebaanın ona karşı cephe almasına neden olmuştur. Böylece IV. Pervîz'i tahttan indirerek yerine oğlu II. Kavad'ı (Siroes) şah ilan etmişlerdir⁵³.

49 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.84.

50 Savaşın detayları için bkz: Theophanis, *Chronographia*, s.318.

51 Theophanis, *Chronographia*, ss.318-320; *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.84-85.

52 Theophanis, *Chronographia*, s.324.

53 Theophanis, *Chronographia*, s.326-327; *Chronicon Paschale 284-628 AD*, s.182-183; *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.85; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.156.

İmparator Herakleios bu sırada Tebriz şehrini almıştır ve Sâsânî toprakları üzerindeki faaliyetlerine aralıksız devam etmektedir. Sâsânîlerden oluşan bir elçilik gurubu İmparator Herakleios'un yanına gelerek II. Kavad'ın tahta çıktığını bildiren mektubu takdim etmişlerdir⁵⁴. Pervîz'e nazaran oğlu II. Kavad daha ılıman bir liderdir ve Herakleios ile barış yapma taraftarıdır. II. Kavad devlet erkânına bir anlaşma yapmanın gerekli olduğunu danışarak onlara; *"İmparator ile bir anlaşma yapmak ve imparatorluğun [Bizans'ın] topraklarından vazgeçmek gereklidir. Bütün bölge üzerinde bir anlaşma yapmalıyız"*⁵⁵ demektedir. Hatta Paskal kroniğinde bu konuya dair şahın imparatora yazdığı yarım kalmış bir mektup vardır:

*"Şahların şahı Kabates'ten [Kavad] pek merhametli kardeşimiz Roma İmparatoru Herakleios'a. En büyük sevinci en merhametli kardeşimize Roma İmparatoruna veriyoruz. Tanrı'nın koruması sayesinde, şans eseri büyük bir taçla bezedik ve ceddimizin ve atalarımızın tahtına sahip olduk. Bu nedenle, Tanrı tarafından söz konusu tahtı ve sahipliğini kazanmaya böylece lütüfkâr olarak layık görüldük, gücümüz yettiği ölçüde bunu yapmaya karar verdik ve gerektiği gibi, iyi niyetle yapılmasını emrettik. Tanrı bizi böylesine büyük bir taht ve saltanat için kutsadığına göre, zindana kapatılan her insanı salıverme niyetimiz var. Bundan sonra, insanlığın ve bu devletin yararına ve hizmetine yönelik bir şey varsa ve bizim tarafımızdan emredilmesi mümkünse, biz emrettik ve yapıldı. Sizinle, Romalıların imparatoru ve kardeşimiz, Roma İmparatoru ve geri kalan milletler ve devletimizi çevreleyen diğer prenslerle barış ve sevgi içinde yaşamaya niyetimiz var. Kardeşliğinizin Romalıların imparatoru ile aynı tahta sahip olmamızdan memnun olduğu gerçeğinden dolayı..."*⁵⁶

Bir mektup yolladığı kaynaklarda hem fikirdir. Sebeos'un verdiği bilgiye göre Rashnan adlı bir prens bu anlaşmayı yapmak için gönderilmiştir⁵⁷.

Herakleios'un şartlarını kabul eden II. Kavad 628 yılında bir barış anlaşması imzalamıştır. Herakleios'un şartlarına göre Bizans İmparatorluğu, İmparator Maurikios dönemindeki topraklarına geri dönecek, yani Mesopotamia (Mezopotamya), Kudüs ve bilhassa Armenia'nın büyük bir bölümü tekrardan Bizans'a geçecektir⁵⁸. Ayrıca toprakların yanında Kudüs'ün alınmasından sonra

54 *Chronicon Paschale 284-628 AD*, s.183.

55 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.85.

56 *Chronicon Paschale 284-628 AD*, s.188.

57 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.85-86.

58 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.86.

Sâsânîlere geçen kutsal emanetler Bizans'a geri verilmiştir⁵⁹ ve Herakleios Hıristiyan dünyasında farklı bir imaj yaratmış, deyim yerindeyse o artık ikinci bir İsa'dır.

VI. İlk İslam Fetihlerinde Bizans ve Ermeniler

İmparator Herakleios Sâsânî sorununu çözdükten sonra bölgedeki otoritesini tekrar tesis etmeye çalışmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz Kartaca günlerinde planladığı yeni sistemi Sâsânî savaşında uyguladığı da görülmüştür. Toprak ve askeri bir sistem olan *thema*'nın ilk adımlarını bu sefer sırasında görülmüştür. 623 yılında ilk sefere çıktığında büyük bir ihtimal Opsikon themasının ilk nüvesini oluşturmaktadır⁶⁰. Armenia coğrafyasındaki kazanımlarıyla da aynısını burada da yapmıştır⁶¹. Zaten Herakleios döneminde iki ana thema gözümüze çarpmaktadır; bunlar Opsikon ve Armenikon themalarıdır. Vasilev de benzer görüştedir ve bu konu hakkında şöyle söylemektedir: “*Daha sonra rejimin diğer eyaletlerde uygulanacak olan thema sistemi Ermenistan’da başladı*”⁶². Ancak bu yeni sistem tam oturmadan yeni bir güç tarih sahnesine çıkmıştır. İslam dini altın Peygamber Muhammed ve ona inanan Araplar yavaşça birleşerek yeni bir düzen tesis etmişlerdir. Bizans'ın Doğu'da Sâsânîleri etkisiz hale getirmesi ve Sâsânîlerin bir iç savaşa sürüklenmesi Müslüman Arapların yapacağı fetihlerle Sâsânîlerin yerini almasına neden olmuştur. Böylece Doğu'da Sâsânîler tarihin derinliklerine karışırken Müslüman Araplar Bizans'ın yeni rakibi olmuştur. Bu bir nevi Greko-Roma kültüründe ve literatüründe önemli bir yer edinmiş olan Pers algısının yerini Müslüman Arapların alması demektir.

Bu iki güç arasındaki ilk diplomatik temas 628 yılında Peygamber Muhammed'in İmparator Herakleios'a gönderdiği İslamiyet'e davet mektubu ile başlamaktadır⁶³. İmparator Herakleios'un olumsuz cevabından sonra iki güç arasında ilk çarpışma 629 yılında Mu'ta'da meydana gelmiştir.

59 Kirakos Gandzakets'i's *History of the Armenians*, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986, s.21.

60 Paskal kroniğinde 'Opsariou komes' [κόμης τοῦ ὀψαρίου] şeklinde geçen bir ibare vardır. *Chronicon Paschale 284-628 AD*, s.168. Mösyö Ostrogorsky bunun Opsikon olarak okunması gerektiğini söyler. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.94- 3. dipnot.

61 “Theophanes kroniğinde “İmparator, Narbas nehrinin sığı yerinden bir geçit olup olmadığını öğrenmek için 'Armeniakon Tourmarkhos'u Georgios'u nehre kadar gönderdi” der. Theophanis, *Chronographia*, s.325.

62 Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.266.

63 İslam ve Ermeni kaynaklarında çeşitli mektuplar mevcuttur. Mektuplar için bkz: Öztürk, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, s.175-175, dp.502.

Savaşı Peygamber Muhammed adına Halid b. Velid kumanda etmetedir⁶⁴. Ancak Müslüman Arapların henüz güçlü bir orduya sahip olmamaları Bizans karşısında hezimete uğramalarına neden olmuştur⁶⁵.

İmparator Heraklios Mu'ta savaşından sonra hac ziyareti için 21 Mart 630'da Kudüs'e gitmiş ve ardından da Konstantinopolis'e dönmüştür. Bu sıralarda Peygamber Muhammed 632 yılında vefat etmiş ve İslam Devleti'nin başına halife unvanıyla Ebubekir geçmiştir. Bizans ile İslam Devleti arasındaki ilk büyük çarpışmalar Halife Ebubekir döneminde başlamış ve Halide Ömer döneminde büyük bir hız kazanmıştır. 634-637 yılları arasında Suriye'nin Güney'inde iki güç arasında ilk defa açık alanda bir meydan savaşı yapılmış ve Bizans ordusu büyük bir yenilgiyle karşılaşmıştır⁶⁶. Savaş iki sene sonra (636) Suriye'nin Kuzey bölgesine taşınmıştır. Yermük savaşında Müslüman Araplar Şam ve Hims'i Bizans'ın elinden almışlardır. Daha fazla hezimete uğramak istemeyen Bizans *Sakellarios*⁶⁷ Theodoros Trithyrios ve Ermeni komutan Vahan'ı büyük bir ordu ile bölgeye yollamış ancak bir başarı elde edilememiştir⁶⁸.

Müslüman Arapların Bizans'a ve Hıristiyan dünyasına karşı ilk büyük akınlarının başında Yermük savaşı gelmektedir⁶⁹. Bu savaş bir buçuk aydan fazla sürmüştür. Yermük savaşı Müslüman Araplar açısından da çok önemli bir savaştır. İkel bedevi savaş nizamı ve taktikleri yerine tıpkı Bizans gibi bölük ve tabur sistemi ile savaşmışlardır. Müslüman Arapların bu tarzı Maurikios'un *strategikon*'unda Bizanslılara tavsiye ettiği savaş şekline benzemektedir⁷⁰. Bizans gibi gücün böyle zorlanmasının bir nedeni de Ermeni

64 Mu'ta hakkında bilgi için bkz: İbn Cerir et-Taberi, *Tarihu'l-Taberi*, c.III, çev: Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu, 2019, ss.39-45; Halife B. Hayyât, *et-Târîh*, çev: Ömer Sabuncu, Mahmut Sabuncu, Ankara: Ankara Okulu, 2019, s.73; İbn Ebi Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzi*, çev: Ramazan Önal, Ahmet Şen, Ankara: Ankara Okulu, 2019, ss.185-191.

65 Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, ss.71-74.

66 Taberi bu konuda çok uzun bir anlatım yapmaktadır bkz: İbn Cerir et-Taberi, *Tarihu'l-Taberi*, ss.399-425. İbn A'sem de İmparator ve Araplar komutanları arasında geçen mektuplara da yer vererek uzun bir anlatım yapmaktadır bkz: İbn A'sem, *el-Fütüh*, c.I, çev: Mehmet Cevher Caduk, Ankara: Ankara Okulu, 2020, ss.187-229; Halife B. Hayyât, *et-Târîh*, s.109; Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, ss.98-100.

67 İdari ve mali görevlerle görevlendirilmiş bir memurdur. Bu orun Bizans imparatorluğunda laik kesimde kullanıldığı kadar, ruhban sınıfı içinde de kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Khazdan Alexander, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.III, New York: OUP, 1991, s.1818-1829.

68 Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s.179-180. İslam kaynaklarına göre Bizans komutanlarına anlatılan Cheikh'in yorumları için bkz: Cheikh Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev: Mehmet Morali, İstanbul: Alfa, 2012, ss.47-49.

69 Yermük savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz: Fayda Mustafa, "Yermük Savaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.43, İstanbul 2013, s.485-486.

70 Maurikios'a atfedilen bu strategikon kitabı için bkz: *Mauricce's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, çev: George T. Dennis, Philadelphia: UPP, 1984; Türkçe çev: *Strategikon – Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, çev: Volkan Atmaca, İstanbul: Kırmızıkeçi, 2010.

ve diğer imparatorluk içinde bulunan milletlerden oluşmuş askerlerin Müslüman Araplarla ve onların savaş teknikleriyle daha önce karşılaşmamış olmaları da olabilir. Ayrıca ordu içindeki ihtilaflar (Theodoros Trithyrios ve Ermeni komutan Vahan gibi) Bizans'ın birlik duygusunu yok etmektedir. Bunun yanında Yunan, Ermeni ve Hıristiyan Araplar arasında da bir birlik yoktur. Müslüman Araplar Bizans'ın tam aksine dini duyguları ile bir bütünlük oluşturmaktadırlar. Ermenilerden bile Müslüman Arapların saflarına geçen aileler olmuştur⁷¹. Ermenilerin bu saf değiştirmeye adetleri tıpkı Bizans-Sâsânî döneminde olduğu gibi Bizans-İslâm döneminde de olmuştur. Ermeniler kendi içlerinde dini ve milli bir birlik sağlayamadıkları ve kabile zihniyetinden kurtulamadıkları için bu dönemde de iki güç arasında kaldılar ve mecburen bir denge siyaseti izlemişlerdir⁷².

Yunan yazarlarına göre savaşın kaybedilmesi itaatsiz komutanlar ve Ermenilerin suçudur. İmparator Herakleios'un Araplarla meydan savaşından kaçınılması gerektiği sözünü yerine getirmedikleri ve Bizans askerlerinin komutan Vahan'ı imparator yapmak için kalkışma yaptıkları için kaybedildiğini kaydetmişlerdir⁷³. Bu durum daha çok Yunan yazarların imparatoru haklı çıkarmak ve başarısızlıkları Ermeni ve diğer ordu içindeki askerlere yüklemek için yazdıkları çok açıktır. Ayrıca dönem hakkında bilgi veren Arap kaynakları da Ermenilerin Bizans'a karşı bir kalkışma içinde bulunduğundan da bahsetmemektedir.

Suriye'nin kaybedilmesi ve Müslüman Arapların Mezopotamia sınırına dayanması Bizans için pek olumlu olmamıştır. Araplar kendi dil ve kültüründen olan Hıristiyanları kendi bünyesi içinde hızlı bir şekilde toplamıştır. Bu Doğu'da Bizans için hem nüfus ve askeri hem de dini prestij açısından bir kayıptır. Doğu'daki Bizans ordularının önemli bir bölümünü Ermenilerin yanı sıra Hıristiyan Araplar da oluşturmaktadır. Arap nüfusunun azalması Bizans ordusunu Ermeni nüfusuna bağlı kılmaktadır ve bu ister istemez Bizans için bir tehlikedir. Daha önce de görüldüğü gibi Ermeniler kendi içlerinde çok sık saf değiştirebilmektedirler.

Müslüman Arapların Suriye'yi ele geçirmesiyle artık İslam orduları Mesopotamia'ya saldırmak için hazırdır. Zaten 636 yılında İyâz b. Ganm'ın Melitene'ye (Malatya) kadar gelip yerli halkı vergiye bağlaması Mesopotamia'nın işgali için bir başlangıçtır⁷⁴. Ancak Bizanslılar karşı saldırıya

71 Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s.132-133.

72 Öztürk, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, s.133.

73 Theophanis, *Chronographia*, s.337-338.

74 İbn Cerir et-Taberi, *Tarihü't-Taberi*, ss.589-591.

geçince Müslüman Araplar bu bölgede fazla tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. 637 yılında Müslüman Araplar bölgeden çekilirken Bizans ile Kinnasrin (Chalkis) adında bir anlaşma imzalamışlardır. Anlaşmayı yapan Bizans valisi Ioannes Katias ile İyâz b. Ganm yıllık 100.000 altın vergi karşılığında anlaşmışlardır. Bizans'ın ödeyeceği bu vergi ile Araplar Fırat civarından uzak duracaklardır. Bu anlaşma İmparator Herakleios'un hoşuna gitmemiştir. İmparatorluk ekonomisinin bu denli kötü olduğu bir dönemde bu vergi Bizans için çok ağırdır. Anlaşmaya imzasını atan Vali Katias imparatorun gazabından kurtulamamış ve sürgün edilmiştir⁷⁵.

Ioannes Katias'ın yerine atanan yeni Vali Ptolemaios barış yanlışı bir vali değildir ve Müslüman Araplara vergi vermeyi reddetmektedir. Valinin bu davranışı barışın bozulmasına ve İslam ordularının Mesopotamia'ya girmesine neden olmuştur. İyâz b. Ganm komutasındaki İslam orduları Edessa'yı (Urfa) ele geçirmiştir⁷⁶. Bölgede kalıcı olabilmek için yerel toprak sahiplerini – ki bunlar içinde Ermeniler de vardır – kendi saflarına çeken Müslüman Araplar bu toprak sahipleri ile anlaşmalar yapmışlardır. Bizans sayıca üstün bir orduya sahip olsa da Müslüman Araplarla bir savaşı göze alamamıştır⁷⁷.

Müslüman Araplar ile yapılan son anlaşmadaki taahhüt edilen paranın verilmemesi üzerine İyâz b. Ganm ordusu ile Mesopotamia'ya üzerinden askeri seferlerini tekrar başlatmışlardır (639-40). Ayrıca Amr b. el-As komutasındaki diğer bir İslam ordusu da aynı tarihlerde Mısır'ı ele geçirmiştir. Bizans'ın tahıl deposu Müslümanların eline geçmiş ve bu Bizans'ın gıda yönünden büyük bir sıkıntı yaşamasına neden olmuştur. İyâz b. Ganm'ın da Mesopotamia'da yaptığı hızlı fetihler Bizans'ı iyice güçsüz bir duruma düşürmüştür⁷⁸.

Bizans, Müslüman Arapların ilerleyişini önlemek için David Urtaya ve Titus adlı komutanları Mesopotamia'ya göndermiştir. Ancak Müslüman Araplar ile yapılan savaş Bizans için başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁷⁹. Bizans'ın bu uzun soluklu başarısızlıkları genel olarak İmparator Herakleios'un ordularının başında bulunmadığından kaynaklanmaktadır. Sâsânîlere karşı gösterdiği üstünlüğü Müslüman Araplara karşı gösterememesinin en büyük nedeni de budur. Tecrübeli komutanlardan yoksun olan Bizans Müslüman Araplara karşı sürekli darbe almıştır. 11 Şubat 641 yılında da İmparator Herakleios'un ölümü Bizans için en büyük darbe olmuştur.

75 Theophanis, *Chronographia*, s.340.

76 *The Chronicle of Zuqnin (Parts III and IV. A.D. 488-775)*, çev: Amir Harrak, Canada: PIMS, 1999, s.143.

77 Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s.160-161.

78 Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s.184.

79 Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s.184.

VII. İmparator Herakleios Döneminde Ermenilerin ve Armenia'nın Genel Durumu

Bizans-Sâsânî ve daha sonra İslami dönemdeki savaşlarda Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğu her zaman olduğu gibi Bizans tarafındadır. Maurikios dönemindeki Ermeni politikası ve Phokas döneminde genel çöküş Ermenileri Sâsânî saflarına itse de veya mecbur bıraksa da, İmparator Herakleios döneminde Ermeniler tekrar Bizans saflarına dönmüşlerdir. Bunun nedeni yukarıda da bahsettiğimiz gibi Herakleios'un Ermeni kökenli olabilme ihtimali – En azından Ermeniler onu kendi neseplerinden görmektedir – ve imparatorun Ermeni topraklarını önemsemesi gösterilebilir. Diğer önemli bir neden ise Herakleios'un dini duyguları çok etkin bir şekilde kullandığı ve Sâsânîleri yenerek kutsal emanetleri geri alması da Hıristiyan toplumlar nazarında etkilidir. Öyle ki Sebeos Herakleios için '*Kutlu, dindar, bahtiyar Herakleios*⁸⁰' der. Ermeni kronikçinin Herakleios hakkında böyle yazmasının en önemli nedeni Kutsal Çarmıhın Sâsânîlerden geri alınmasıdır. Sebeos bu olayın Ermeniler arasında büyük bir heyecan yarattığını belirtir⁸¹.

Bizans ile Ermeniler arasındaki bu dini yakınlaşma önceki dönemlerde olduğu gibi dini bir zorlamayı beraberinde getirmiştir. Sâsânîlerin Ermenistan'a tam hâkim olduğu sıralarda Ermenilerin dini lideri Gomidas (Komitsas) olmuştur. Ancak uzun bir aradan sonra Ermenistan'ın büyük çoğunluğu tekrardan Bizans'ın eline geçince İmparator Herakleios dini açıdan bazı düzenlemelere girişmiştir⁸².

Bu sırada yeni şah olmuş olan II. Kavad Pers-armenia'nın başına Varazdirots adlı bir Ermeni beyini getirmiştir⁸³. Patrik Gomidas'ın ölümü üzerine yerine Abahunikli II. Krisdapor gelmiştir. Sebeos'a göre o '*keskin kılıç gibi sivri dilli, kibirli ve küstah bir adamdı*⁸⁴.' Onun bu özellikleri yakın zamanda makamından olmasına neden olmuştur. Marazban Varazdirots onun yerine Erz adında birini patrik olarak atamış ve 630 yılından 641 yılına kadar bu makamda kalmıştır. Sebeos onun hakkında "*O kimseyi kızdırmak istemeyen ve ağzından tek bir kötü söz çıkmayan, mütevazı ve naif bir adam*⁸⁵" demektedir.

80 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.90.

81 *The Armenia History attributed to Sebeos*, ss.90-94.

82 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.91-92; *Kirakos Gandzakets'i's History of the Armenians*, s.22.

83 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.86-87

84 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.87.

85 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.87.

İmparator Herakleios Doğu'daki otoritesini sağlayınca Bizans-armenia'sındaki ordularının başına Mıjej Kınuni (Mezzizios) adında Ermeni bir yerel beyi atamıştır. Mıjej 630 yılında Sâsânîlerin Bizans'a verdikleri topraklarda Bizans otoritesini sağlamak üzere gönderilmiştir. Herakleios'un Ermeniler üzerindeki bazı dini düzenlemeleri de bu zamanda başlamıştır. Mıjej, Pers-armenia'ya geldiğinde Patrik Erz'i Khalkedon itikadına davet etmiştir. Erz'in aksi bir hareketine karşysa Bizans protektorası altındaki Ermeni topraklarına başka bir patrik atayacağını ve Pers-armenia'daki patriğin yetki alanının daralacağını söylemiştir⁸⁶. Aynı durum İmparator Maurikios döneminde de yaşanmıştır. Bundan dolayı Patrik Erz siyasi açıdan bölünmüş Ermenileri dini açıdan da bölmek için Bizans'ın bu isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece Ermeniler Gregoryan cemaatinden çıkartılıp Grek Ortodoks cemaatinin içine girmişlerdir. İmparator Herakleios Ermeni kilisesine daha da yakınlaşmak için Monotelit görüşün kurallarına uyum gösterip desteklemiştir. Tabii ki Patrik Erz'in bu ılıman yaklaşımında İmparator Herakleios'un kendisine verdiği Goğp (Kolp) şehrinin üçte biri ve bölgedeki tuz yataklarının da etkisi vardır⁸⁷.

Bu sırada Pers-armenia'ya bakarsak yalnızca Dıvin ve civarı Sâsânîlere kalmıştır ve Sâsânîler kendi iç çekişmelerinden dolayı bölgedeki otoritesini kaybetmiştir. Marazban Varazdirots özerk bir bey gibi hareket etmektedir ve Sâsânîli devlet erkânının emirlerini uygulamaktadır. Sâsânîler kendi iç meseleleri ile uğraşırken Varazdirots'un faaliyetleriyle de ilgilenmemektedir. Ancak Bizans-armenia'sını kumanda eden Mıjej Kınuni, Varazdirots'un faaliyetlerini Sâsânîlere abartılı bir biçimde bildirmiştir. Bu eskiden beri süre gelen yerel Ermeni beylerinin bir çekişmesidir ve iki beyin de zıtlaşması Bizans-Sâsânî cephesinde bir savaşa neden olabilecektir. Sebeos bunun hakkında şöyle bir bilgi vermektedir; “*Onun Armenia'da kalmasına izin verin; aksi takdirde iki lider hükümdar arasında büyük anlaşmazlık olacaktır*”⁸⁸.

Mıjej Varazdirots'un yönetimine bir son vermek için Kardeşi Karikhbed'i Dıvin'e yollamıştır. Sâsânî garnizonları ile arası iyi olan Varazdirots saldırıya uğrayacağı haberini alınca hemen Taron'a (Muş) kaçmış ve kendisine asker toplamaya başlamıştır. İkili arasında büyüyen olayı Varazdirots İmparator Herakleios'a bildirmiştir. İmparator Varazdirots'un huzuruna çıkmasına ve derdini anlatmasına müsaade etmiştir. Varazdirots'un suçsuz ve iftiraya uğradığı hükmüne varan imparator onu bağışlamış ve hediyeler bahşetmiştir. Sebeos imparator ve Varazdirots arasında geçen diyaloglardan şöyle bahsetmektedir; “*Kısa bir süre yanımda kalırsın, sonra seni büyük bir şerefle*

86 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.91.

87 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.91.

88 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.92.

ülkene göndereceğim.” Ayrıca Sebeos “Onun (Varazdirots) imparatorluk içindeki bütün Patrikoslardan daha üstün mevkiye getirerek onurlandırdı” der⁸⁹.

Ancak Varazdirots Bizans sarayında entrikalara karışmıştır. İmparator Herakleios'un oğulları babalarını devirmek için bir komplo kurmuşlardır ve sebebi bilinmeksizin Varazdirots da bu işin içindedir. İmparator bu komplodan haberdar oldu ve gerekli kişilere ağır cezalar vermiştir. Özellikle Varazdirots'un oğlu ve yeğeninin burunlarını kestirmiştir. Varazdirots, oğlu ve yeğenine göre daha şanslı olarak işkenceye ya da idam gibi bir ceza almamıştır. İmparatorun ona ılımlı bir şekilde yaklaşmasıyla yeri tam olarak bilinmeyen bir adaya sürgüne gönderilmiştir. Sebeos İmparator Herakleios'un Varazdirots'a gönderdiği bir mesajı şöyle nakletmektedir: “*Bana bu şekilde davranmana karşılık, benim ve çocuklarımın hayatına el uzatmadığın için ben de senin ve çocuklarının hayatına el uzatmayacağım. Git ve ben sana nerede emredersem orada kal, böylece sana merhamet göstereceğim.*” Sonrasında Sebeos şöyle bir bilgi verir; “*Her ne kadar taraftarları sıklıkla ‘Onu öldür!’ diye haykırırsalar da onlara kulak asmak istemedi. Fakat kendisini (Varazdirots), karısını ve çocuklarını bir adaya ve ‘Sürgün’ adını verdikleri sınırlılıklar şehrine götürmelerini emretti*”⁹⁰.

Sebeos'a göre David Saharuni adlı bir Ermeni Bey'i de bu komplo içinde rol almıştır. Ancak o başkentten kaçmış olmalıdır ki Mijej Kınuni onu yakalayarak imparatora göndermiştir. Ancak yolda Bizans askerlerinin elinden kaçarak Armenia'ya dönmüştür. David kendisine asker toplayarak Mijej Kınuni'yi öldürmüş ve Bizans birliklerinin başına geçmiştir⁹¹.

İmparator Herakleios bu duruma büyük bir tepki göstermemiştir. David'in ilginç bir şekilde Ermeni Beylerini kendi safına çekmesi bölge otoritesi açısından önemlidir ve İmparator Herakleios yaşanan bu olayları göz ardı ederek David'e *Kouropalates*⁹² unvanını vermiştir. Protokolde önemli bir sorun olduğu için imparator bu tarz unvan ve armağanlarla yerel beyleri kendi safında tutmak için bir politika izliyor olabilirdi.

Sebeos'un verdiği bilgiye göre David büyük bir ihtişamlı bu makamda üç sene kalmıştır (635-638). Ancak yerel Ermeni beylerinin birliği çok kısa sürmüştür.

89 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.92.

90 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.93.

91 *The Armenia History attributed to Sebeos*, s.93-94.

92 Protokolde ön sıralarda olan bir unvan olarak Kouropalateslik önce imparatorluk ailesine ve sonra Ermeni ve Gürcü beylerine verilen bir unvandı. Bkz: Khazdan Alexander, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.II, New York: OUP, 1991, s.1157.

638 yılında David Saharuni'ye karşı isyan eden Ermeniler onun emri altında olmayı reddetmişlerdir. Bu isyan Ermenileri kendi içinde zayıf düşürdüğü gibi Herakleios'un yeni tesis ettiği ve daha tam oturmaya tema sistemini de zayıf düşürmektedir. İsyanın başladığı bu dönemde İslam orduları da yukarıda bahsettiğimiz gibi Mesopotamia'ya girmişlerdir. Bizans ordularının Doğu'daki gücünün önemli bir bölümünü oluşturan Ermenilerin kendi aralarında bölünmesi Müslüman Arapların işini kolaylaştırmış ve Araplar kısa süre içerisinde Ermeniler üzerindeki nüfuzlarını genişleterek Bizans'ın nüfuzunu zayıflatmışlardır.

Sonuç

İmparator Maurikios'un ölümü ve Phokas'ın erki ele almasıyla imparatorluk tam bir kaosa sürüklenmiştir. Phokas'ın sekiz yıllık yönetimi Maurikios'un bütün kazanımlarını yok etmiş ve Sâsânîler çok kısa bir süre içinde Khalkedon (Kadıköy) yakınlarına kadar gelmişlerdir. Herakleios bu durumu düzeltmek için Bizans tahtını ele geçirmiş ve yaklaşık on bir yıl süren bir hazırlık dönemi atlatmıştır. Babasının komutanlığı zamanında Doğu bölgesinde sevilen bir ailedirler. Bu durum genç Herakleios'un hem bölgeyi iyi bilmesine hem de yerel ahaliyi yanına çekmesine yaramıştır. Uzun soluklu bir savaşın ardından Bizans Sâsânîlere üstün gelmiş ve Maurikios dönemindeki topraklara geri dönmüştür. Böylece Herakleios aklında olan yeni sistemi, yani themanın ilk şeklini teşkil etmiştir. Burada Armenikon bölgesi imparator için çok önemlidir ve yeni sisteminin ilk örneklerini burada uygulamıştır.

Sâsânîlerin kendi kabuklarına çekilmeleri Doğu'da yeni bir gücün büyük bir hızla yükselmesini sağlamıştır. Yeni bir dinle passioner güçlerini gösteren Müslüman Araplar çok kısa bir sürede Bizans ordusuna üst üste mağlubiyetler yaşatmışlardır ve Anadolu topraklarına girmişlerdir. Araplar İmparator Herakleios döneminde daha çok Mesopotamia bölgesine yoğunlaşmışlardır ve Armenia sınırlarına aldığımız yalnızca Melitene (Malatya) bölgesine kadar gelmişlerdir ancak bu bölgeyi hakimiyetleri altına almamışlardır. Armenia İmparator Herakleios döneminin sonuna kadar Bizans için güvenli bir sınır bölgesi olmuştur. Müslüman Araplar İmparatorun ölümüyle Armenia'ya gireceklerdir.

KAYNAKÇA

Artamonov Mihail Illarionoviç, *Hazar Tarihi*, b.5, çev: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2019.

Chronicon Paschale 284-628 AD, ing çev: Michael Whitby, Mary Whitby, Liverpool: LUP, 2007.

Cheikh Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev: Mehmet Morali, İstanbul: Alfa, 2012.

Diehl Charles, *L'afrique Byzantine de la Domination Byzantine en Afrique (533-709)*, Paris: Ernest Leroux, 1896.

Dunlop Douglas Morton, *Hazar Yahudi Tarihi*, b.2, çev: Zahide Ay, İstanbul: Selenge, 2016.

Garthwaite Gene, *The Persians*, Blackwell, 2005.

Grousset, René, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris: Payot, 1973.

Gürcistan Tarihi, çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara: TTK, 2003.

Haldon John, "The Reign of Heraclius – A Context for Change?" *The Reign of Heraclius (610-641) Crisis and Confrontation*, ed: Gerrit J. Reinink, Bernard H. Stolte, Peeters, 2002.

Halife B. Hayyât, *et-Târîh*, çev: Ömer Sabuncu, Mahmut Sabuncu, Ankara: Ankara Okulu, 2019.

İbn A'sem, *el-Fütûh*, c.I, çev: Mehmet Cevher Caduk, Ankara: Ankara Okulu, 2020.

İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihu 'l-Taberî*, c.III, çev: Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu, 2019.

İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü 'l-Megâzî*, çev: Ramazan Önal, Ahmet Şen, Ankara: Ankara Okulu, 2019.

Kaegi Walter, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge: CUP, 2005.

Kaegi Walter, *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge: CUP, 2003.

- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, çev: Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge, 2006.
- Khazdan Alexander, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.II-III, New York: OUP, 1991.
- Kirakos Gandzakets 'i's History of the Armenians*, çev: Robert Bedrosian, New York, 1986.
- Maksymiuk Katarzyna Iwona, "Destruction of the ādur gušnasp temple in ādurbādagān as a revenge for abduction of the Holy Cross from Jerusalem in the context of the letters of Heraclius," *ИСМОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА (Istoriya Drevnego Mira)*, Udc 94 (357).
- Mauricce's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, çev: George T. Dennis, Philadelphia: UPP, 1984; Türkçe çev; *Strategikon – Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, çev: Volkan Atmaca, İstanbul: Kırmızıkedî, 2010.
- Mitchell Stephen, *A History of the Later Roman Empire AD 284-641*, b.2, Blackwell, 2015.
- Nicephori Patriarchae Constantinopolitani, *Breviarium Historicum*, ed-çev: Cyril Mango, Washington: Dumbarton Oaks, 1990.
- Norwich John Julius, *Bizans – Erken Dönem (MS 323-802)*, çev: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalıcı, 2013.
- Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, b.7, çev: Fikret İşiltan, Ankara: TTK, 2011.
- Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, İstanbul: Urzeni, 2020.
- Pourshariati Parvaneh, *Decline and Fall of Sāsānian Empire*, London: I.B. Tauris, 2008.
- The Armenia History attributed to Sebeos*, çev: R.W. Thomson, Liverpool: LUP, 1999.
- The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, çev: R.H. Charles, London: Williams&Norgate, 1916.
- The Chronicle of Zuqnin (Parts III and IV. A.D. 488-775)*, çev: Amir HARRAK, Canada: PIMS, 1999.

The History of the Theophylact Simocatta, çev: Micheal Whitby, Mary Whitby, Oxford: Clarendon, 1997.

Theophanis, *Chronographia*, ed: Carolous de Boor, Lipsiae, 1883.

Timothy Venning, *A Chronology of the Byzantine Empire*, New York: Palgrave, 2006.

Treadgold, *A History of the Byzance State and Society*, California: SUP, 1997.

Umar Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp, 1993.

Vasiliev Alexander, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev: Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa, 2016.